

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Precisar el traçat de la Via Romana i situar les ciutats o mansions que esmenten l'Itinerari d'Antoninus i els Vasos Apolinaris entre Dertosa i Saguntum per un temps va ser qüestió capital i la més discutida dels nostres investigadors erudits. Naturalment que en les meues recerques arqueològiques sentira l'atracció d'estudiar-la directament. I ho vaig fer amb un doble propòsit: comprovar les referències que es donaren de les seues romanalles; i cercar-ne de noves, per disposar d'un fons documental que ens permetera conèixer-la millor.

Com l'objectiu de les meues recerques era reunir materials per a l'estudi de la Prehistòria i la Història Antiga de Castelló, desvetllant els orígens de la ciutat, als començos sols volia ocupar-me de la Via Romana en el curt trajecte del Pla de l'Arc al Riu Millars. Però, aviat m'adonava que per entendre-la degudament devia enquadrar-la en un espai molt més ample, que d'acord amb les etapes assenyalades en el camí núm. 2 de l'Itinerari d'Antonin seria el trajecte de Dertosa a Saguntum.

Açò m'obligava a llargs desplaçaments i detingudes prospeccions emmercant temps i fatigues; que no em dolien perquè avui tinc una idea molt clara de la discutida Via Augusta al pas per les nostres comarques.

Però, la investigació arqueològica requereix acts de presència, tractar amb la gent per recollir notícies de troballes casuals, explorar indrets marginats, mal coneguts; un treball pacient que sols poden fer aquells que per estima al seu poble intenten descobrir i ennobrir la cosa pròpia, i l'arqueologia sol entrar en les seues preferències.

FRANCESC ESTEVE I GALVEZ

L'amollonament de la Via Romana al Pla de l'Arc

«ESTUDIS CASTELLONENCS»

N.º 3, 1986, pp. 243-274

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Precisar el traçat de la Via Romana i situar les ciutats o mansions que esmenten l'Itinerari d'Antoninus i els Vasos Apolinars entre Dertosa i Saguntum per un temps va ser qüestió capital i la més discutida dels nostres investigadors erudits. Natural era que en les meues recerques arqueològiques sentira l'atractiu d'estudiar-la directament. I ho vaig fer amb un doble propòsit: comprovar les referències que es donaren de les seues romanalles; i cercar-ne de noves, per disposar d'un fons documental que ens permetera conèixer-la millor.

Com l'objectiu de les meues recerques era reunir materials per a l'estudi de la Prehistòria i la Història Antiga de Castelló, desvetlant els orígens de la ciutat, als començos sols volia ocupar-me de la Via Romana en el curt trajecte del Pla de l'Arc al Riu Millars. Però, aviat m'adonava que per entendre-la degudament devia enquadrar-la en un espai molt més ample, que d'acord amb les etapes assenyalades en el camí núm. 2 de l'Itinerari d'Antoninus seria el trajecte de Dertosa a Saguntum.

Açò m'obligava a llargs desplaçaments i detingudes prospeccions esmerçant temps i fatigues; que no em dolen perquè avui tinc una idea molt clara de la discutida Via Augusta al pas per les nostres comarques.

Però, la investigació arqueològica requerix acte de presència, tractar amb la gent per recollir notícies de troballes casuals, explorar indrets marginats, mal coneguts; un treball pacient que sols poden fer aquells que per estima al seu poble intenten descobrir i ennoblir la cosa pròpia, i l'arqueologia sol entrar en les seues preferències.

Per molts anys vaig ser jo sol qui calcigava la Via Augusta, i encara avui anant cap amunt, més enllà de la Vilanova d'Alcolea, no sé d'algú que se n'ocupe d'ella. Però, més avall benemèrits investigadors locals intenten renovar el seu estudi i van fent notables aportacions. A la Vilanova, Alfons Carles Borràs i Saura i a Cabanes Guillem Andreu i Valls, investiguen en solitari; a Benlloc, La Pobla i Borriol es fa un treball d'equip. Per complaure al grup «Benifaixó» de Benlloc i al de «La Balaguera» de la Pobla, he pres les meues velles notes sobre la Via Romana i afegint-ne de noves, que a ells es deuen, redacte el present estudi sobre el seu amollonament al Pla de l'Arc, que serà més informatiu que erudit.

La Via Augusta al sortir d'Ildum

Des de l'Hostalot de La Vilanova, la Via Augusta ve a coincidir amb la carretera, separant-se molt poc un parell de vegades; sempre tirant al dret, primer pel Pla de la Rosa i seguint després pels Domenyons, de sòl més alterós.

Així s'arriba al Coll de Benlloc, on reapareix a l'esquerra i deixa a la dreta el vell camí que va al poble. Una inflexió per fer més suau la costera, baixant a l'altra banda del Coll en llarga pendent vorejant els Fondos, per travessar de nou la carretera i seguir ja recta pel mig del Pla.

L'estela ibèrica dels Fondos

Molt probablement als Fondos hi hagué sepultures ibèriques, perquè ací es recollí una estela que portaren al Padremís i després al poble¹. (Fig. 1.)

És una llosa d'arenisca dura, poc treballada pel picapedrer, deixant una galta llisa per gravar en ella un gran rectangle, que porta a baix inscrit un quadrat i a dalt el camp lliure per a la inscripció en dues línies, de les quals la primera ha perdut la lletra inicial, que pogué ser Y mentre la segon està completa. La inscripció es disposa de manera anàloga al mal anomenat cip de Cabanes, i la seua lectura seria:

Y	\wedge	E	M	$ $	N		E	N	V	N
BE	L	E	S	BA	I		E	N	(?)	I

Amb molts dubtes sobre la lectura del penúltim signe de la segona línia, per ara una incògnita malgrat els molts intents que s'han fet per identificar-lo; si bé en el cas V com el veiem en la làpida de Benlloc molt probablement equivaldria a un possessiu, que en opinió de Fletcher es traduiria DE². Es de creure que en l'espai llis del quadrat portaria pintada alguna figural al·lusiva al difunt, com els gravats i relleus d'altres esteles ibèriques.

1. Notícia de la làpida dels Fondos en «Nuestros antepasados dejaron sus huellas, en *Les Fulles*, núm. 1, Benlloc, s/d.

2. Una somera i clara exposició de l'estat actual de la lectura del signe ibèric en FLETCHER, Domingo, «Gráfico ibérico del poblado de La Balaguera (Pobla Tornesa, Castellón)», en *Festa d'Elig*. Homenatge a P. Ibarra Ruiz, Elx, 1978, pàgs. 7-9.

I també SILES, Jaime, «Sobre el signo Y los valores fonéticos que anota: apuntes para una sistematización de las grafías de las nasales en la escritura ibérica», en *Emérita*, XLIX, pàgs. 75-96, Madrid, 1981.

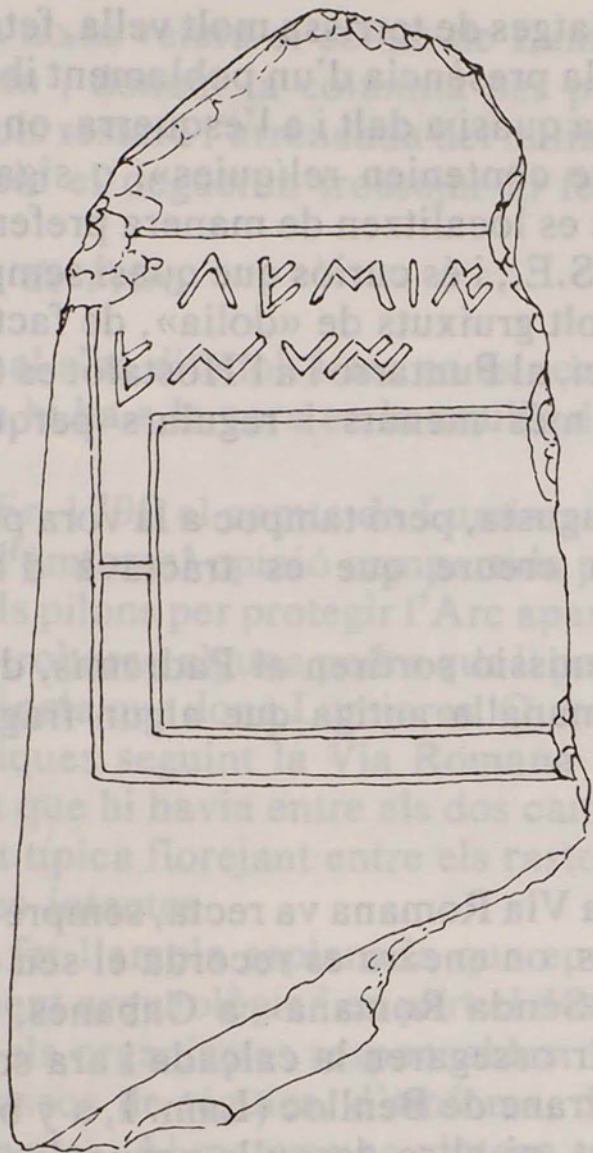
Donat a la impremta el present treball, vaig remetre una còpia de l'estela ibèrica de Benlloc a l'amic Fletcher i estant corregint proves arriba lletra seua amb uns suggestius comentaris que mereixen reproduir-se: «La primera línia podria ser $[\text{Y}]\wedge\text{E}\text{M}| \text{N} \dots$ [BE]LESBAI. La segona línia es $\text{V}\text{N}\text{V}\text{N}$ EN?|. El Y es dubtós i difícil d'identificar en la pedra, pero resulta millor que $|$, ja que la forma BELES és molt coneguda, essent nom propi, mentre que BALES no el conec; pero si BALDUSER, BALA, etc., que no se coneixen ací amb la continuació ES.

El final de la primera línia BAI..., podria tenir fins un parell de lletres més, i ser BAITES, com el $| \text{N} \otimes \text{Y}$ del plom de Castelló, i potser fóra altre nom propi, significant BELES [fill de] BAITES.

La segona línia està claríssima $\text{V}\text{N}\text{V}\text{N}$ és final de molts textos, en els quals es deu fer referència al propietari. Així a Sinarcas tenim EBANEN YN , a Enserune ANANOSAREN YN , BAREN YN , SAREN YN , etc., a Montlaurés TADUREN YN ; en una fusaiola aragonesa SESINEN YN ; a la mateixa província de Castelló, en fragment de làpida REN YN .

Per tant resta en dubte el primer signe que podria ser BE, però també BA o CU (hi ha un CULES a Pico Ajos) i també el final, puix ja que BAI resta clar, la continuació pot ser BAIN YBAR o BELAS BAISEREN (per a tota la línia) que apareix en l'estela de Fraga, etc.

En la segona, la fórmula EN YN ja veus que es repeteix i sempre té caràcter de propietat. En basc el morfema -EN es: «DE, sufix de possessió personal». Respecte a YN tots (o quasi tots) semblen acceptar-lo en sentit

(Fig. 1.) — Estela ibèrica de Els Fondos

Despules romanes de Benissió

Quan entra al Pla de Benlloc la Via Romana passa a prop de la baixa coma de Benissió, on es pot situar el Benifaixó musulmà, origen del poble.

Al cim, rocós i erm, no es veuen ruïnes antigues, que es degueren destruir a l'alçar una pleta, ara abandonada. D'ací l'escampada de trossos de teules que es veuen per la

de genitiu; o siga EN podria significar propietat y $\mathcal{V}\mathcal{N}$ =de. En altres cassos no es posa l'EN, pero pels exemples aduïts, veuràs que sí s'usen els dos junts».

Ara bé, Edelmir Zamanillo, que orienta l'estudi de la llengua ibèrica amb altres criteris, ha tingut la deferença de comunicar-me la seua opinió sobre la làpida de Benlloc, que em sembla interessant i també per ser inèdita val la pena exposar-la. «Com està incompleta no caben interpretacions definitives, però es veuen molt clares les dues primeres arrels de la paraula **BALESE** en la qual els punts suspensius poden ser arrel perduda i acabament funcional sintàctic... «Amb aquests supostos podem afirmar que el que resta de la inscripció significa: **FERIT MORI EN LA GUERRA...**». «En efecte: l'arrel **BALESE** és del verb "ballo" = llençar, ferir... L'arrel **BAN** es la correspondència de "baino" = anar-se'n, morir. Finalment **ENUI** es probablement la paraula guerra... Tenim l'adjectiu **ENUO** = Belona = guerrera, deesa de la guerra; **ENUALIOS** = Mart, bel·licós = deu de la guerra. **ENUBER** = enemic, guerrer.» «Aquest rastreig de la paraula ibèrica **ENUI** crec que té prou base per afirmar que **ENUI** és en ibèric una de les maneres d'anomenar la guerra.»

Com es veu la làpida de Benlloc, amb la incògnita de la primera línia mutilada mereix un estudi acurat, que potser té a veure amb la Via Romana que anem seguint.

malesa. Però, també hi ha solatges de terrissa molt vella, feta a mà o a torn, ibèrica, romana i medieval; donant per segur la presència d'un poblament ibèric, que pogué tindre la necròpolis pujant per la banda N. ja quasi a dalt i a l'esquerra, on diuen que al rebaixar el bancal es trobaren «cinc olletes que contenien relíquies», o siga ossets.

Les despulles romanes es localitzen de manera preferent en els llargs bancals que hi ha al peu de la coma, pel S. i S.E.; i és curiós que quasi sempre es tracta de trossos de tègules, algú d'àmfora i testos molt gruixuts de «dolia», de factura idèntica als de la vinya de Josep García. I també com ací, al Puntarró i a l'Hostalot es troben pedres troncocòniques o bases en forma de pilons, més menuts i regulars perquè la pedra és prou fàcil de treballar.

No està lluny la Via Augusta, però tampoc a la vora per pensar en un possible negoci de cara al tràfec, i tot fa creure que es tractava d'una explotació agrària o un establiment industrial.

Pilons iguals als de Benissió sortiren al Padremís, darrere l'ermita del Bonsuccés, però no hi veiérem altra romanalla antiga que algun fragment insignificant de ceràmica musulmana.

El Camí dels romans

Per tot el Pla de l'Arc la Via Romana va recta, sempre al dret, independent dels altres camins que centren els pobles, on encara es recorda el seu origen: «Camí Romà» a Benlloc, «Camí dels Romans o Senda Romana» a Cabanes, Vilafamés i La Pobla.

El trànsit i les pluges arrossegaren la calçada i ara sols resta algun solatge d'empedrat entre el Coll i el riu o barranc de Benlloc (Lam. I, a y b); que passa per un gual, sense senyals d'haver-hi hagut pont, ni altra despulla arqueològica que una moleta de calça, vella però sense caràcter, que hi ha obrada a l'angle S.E. de la bassa del marge dret del barranc. Des d'ací a l'Arc el camí l'enrasaren amb terra i grava cobrint la Via Romana.

El miliari del Mas de les Obreres

Abans es veien algunes lloses de la calçada, però, era més interessant una grossa pedra rodona d'arenisca roja, sens dubte una columna miliària escapçada, que trobant-se en una lleugera clota per on corre l'aigua quan plou, al millorar el camí ací l'alçaren i era de creure que la varen colgar.

Per comprovar-ho els joves prospectors de Benlloc excavaren per l'indret on es pensava que estaria i acabaren localitzant-la descobrint la testa encastada al parat del marge, i la deixaren com estava, però visible, podent descobrir-la del tot quan convinga.

Està a 1.210 m. abans d'arribar a l'Arc entre la casa de Florenci i el Mas de les Obreres, on ara hi ha una granja. Per tant, el miliari següent estaria a l'altra banda molt més a prop; però com no se'n coneix cap indici, és lícit creure que la columna del Mas de les Obreres deu ser la que veié Beuter, ja trencada i caiguda, però podent llegir encara el nom de l'emperador:

GALERIO VALE
RIO MAXIMIA
NO VAM

tenint dubtes sobre les tres darreres lletres que estaven borroses³.

3. BEUTER, P. A., *Primera parte de la Crónica General de toda España y especialmente del reino de Valencia*, València, 1546, 2.ª edició 1604, Llibre primer, fol. 106.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Es molt probable que ja no la veiera el comte de Lumiares i la copiara de Beuter⁴. Com els autors que el seguiren⁵, donant la columna per perduda.

Al Mas de les Obreres sols restarà l'arrencada del miliari, ben ancorat a terra i el tros caigut que portava la inscripció el degueren trossejar al fer el parat del marge.

Despulses romanes a la vora de l'Arc

I arribem a l'Arc, del qual s'ha dit molt i ara no és ocasió de parlar-ne. Sols esmentaré les despulses romanes que hi ha a la vora en la cruïlla de la Via Romana i el camí de Cabanes a la Vall d'Alba.

Ja es coneixen de vell. En 1790 el comte de Lumiares s'adonà que a prop de l'Arc afloraven trossos de tègules i d'àmfores⁶ opinió compartida per Cean Bermúdez en 1832⁷.

Però, en 1873 al posar els pilons per protegir l'Arc apartant el tràfec, els membres de la Comissió de Monuments no trobaren alguna pedra que li poguera pertànyer⁸, i poc s'interessaren en comprovar la referència que donà Lumiares. Que era certa, perquè en les meues primeres recerques arqueològiques seguint la Via Romana trobava trossos de tègules al marge d'una llastra de forment que hi havia entre els dos camins per la banda N.; i entrant en ella veia ceràmica fina molt típica florejjant entre els rastolls. Era de creure que sota el conreu encara hi hauria ruïnes intactes.

I en efecte; en 1956 en fer l'ampla esplanada que envolta el monument els obrers entraren de ple en aquell jaciment arqueològic i en part el destruïren davant la indiferència dels que dirigien els treballs i els organismes responsables. Sé que sortiren fonaments de parets fetes de pedra seca, trossos de tègules, d'àmfores, de vasets prou sencers, algun objecte de bronze i moltes monedes. Al menys una vintena corrien per Cabanes. Vaig tardar més de dos anys a tenir-ne una per mediació de l'amic Escoriola, farmacèutic del poble, que resultà ser un as d'Hadrianus, i passat molt de temps un gran bronze de Philippus pare.

Les remocions que es feren en 1873 i en 1956 no destruïren tot el jaciment, que encara s'estén en ample espai de la llastra, on afloren les despulses arqueològiques molt esmicolades i cada vegada més rònegues per les visites que hi fan prospectors desaprensius, que van a la recerca d'objectes de metall, valent-se de detectors. I es té notícia d'altres troballes: monedes i medalles que anaren a València i no les he pogut veure; un as de Vitelius, un denari i un àureus que em diuen són de Vespasianus, i un altre àureus segur del mateix emperador.

No és la primera vegada que ací es troven monedes d'or: ja en 1533 a Cabanes en mostraren a Beuter una de Neró, que havien recollit a l'Arc⁹.

4. «Inscripciones y antigüedades del Reyno de Valencia, recogidas y ordenadas por el Excmo. Sr. D. Antonio Valcárcel Pío de Saboya e ilustradas por don Antonio Delgado», *Memorias de la Real Academia de la Historia*, t. 8, Madrid, 1852, pàg. 28.

5. HUBNER, *Corpus Inscriptionum Latinorum*, núm. 4.950.

6. «Inscripciones y antigüedades...», pàg. 29.

7. CEAN BERMÚDEZ, J. A., *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las Bellas Artes*, Madrid, 1832, pàg. 58.

8. SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, S. A., pàg. 433.

9. «En lany del senyor M.D.XXXIII me mostrarem en Cabanes una medalla de or de pes de dos ducats y mig y de la forma de un real Valencia ab unes lletres en torn de una testa ab la una part que clarissimament deien així: NERO IMP. CAESAR PONTIF. MAX. Altra part estaven dins una barlanda de llorer estes lletres: EXCS.», P. A. BEUTER, *Primera part de la Historia de Valencia*, València, 1538, fol. XXIX v.

Monedes trobades a la vora de l'Arc

1. HADRIANUS AUGUSTUS P. P.
La testa llorejada a la dreta.
COS III S. C.
Pal·las de peu a la dreta, amb escut, llançant un dard.
BM
COHEN, T. II, pàg. 131, núm. 298.
2. IMP. M. IUL. PHILIPPUS AUG.
La testa llorejada a la dreta.
SAECULARES AUG. S. C.
Antílop caminant a l'esquerra.
G. B.
COHEN, T. V., pàg. 114, núm. 190.
3. A. VITELLIUS IMP. GERMAN.
La testa llorejada a l'esquerra. Baix un globus.
FIDES EXERCITUM S. C.
Dues mans estrenyent-se
BM
COHEN, T. I., pàg. 358, núm. 34.
4. IMP. CAESAR VESPASIANUS AUG.
La testa llorejada a la dreta.
COS ITER TR. POT.
La pau asseguda a l'esquerra amb una rama d'olivera i un ceptre. OR.

La làpida de Calpurnia

En relació amb les despulles romanes que afloren a la vora de l'Arc degué estar la làpida sepulcral que es trobà al costat de la Via Augusta i en 1789 veié a Cabanes el comte de Lumiares, que la va copiar així:

' P R I V A T
' C A L P U R
' N I A E V
' T A N F F I¹⁰

Però, mutilada per baix la darrera línia donà lloc a lectures diferents:
Laborde, qui primer la va publicar, llegia:

' T A N E I I¹¹

I també a la seua *Crónica General de toda España* (2.ª edic. València, 1.604, Llibre. 1.º, fol. 106), descriu la mateixa moneda, dient ara que «se halló junto al arco».

De les monedes darrerament trobades a la vora de l'Arc, s'ha publicat un bronze mitjà de Calígula (RIPOLLES, Pere Pau, «Hallazgos numismáticos en Albocácer, Cabanes y Borriol», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, 1975, p. 191.

10. «Inscripciones y antigüedades...», pàg. 28.

11. LABORDE, A., *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, Paris, 1806. Table 143, núm. 3.
Més asequible ALEXANDRE LABORDE, *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975. Plaxa CXLIII, núm. 3, en la pàg. 123.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Cean Bermúdez transcrivé:

TANAFI¹²

I per a Hübner seria:

PRIVA (TUM) CALPURNI ACUTIAM (iter ?)¹³

Fragment de columna miliària

Fins a l'Arc el Camí dels Romans es mantingué sempre igual per una raó jurídica: des del segle XIII parteix termes dels pobles veïns, primer de Les Coves, després de Cabanes i Vilafamés i ara de Cabanes i la Vall d'Alba.

Des de l'Arc la divisòria dels termes torç i tira al dret cap al cim de Gaidó, pel camí de la Ratlla, mentre la Via Romana segueix recta pel pla enfilant la Balaguera.

Enlloc hi ha senyals de la calçada, ni es veuen a la vora despulles arqueològiques. Sols a la cruïlla del camí de l'Estret hi ha emparedada a l'esquerra una grossa pedra de rodono, que no es pot dir siga d'un miliari; però la que li va damunt amb una galta picada i arrodonida, de segur que ho és (Làm. II a).

Aviat es troba el barranc de Cabanes, ample i de marges baixos. Res estrany que no hi haja vestigis de pont, perquè per passar-lo era prou un gual.

La calçada per baix de Gaidó

En apropar-se a Gaidó el sòl s'ondula i el camí s'enfonsa com un solc per on corre l'aigua de les pluges, que a la costera de Garrido arrossegaren la terra i remenaren la calçada, florejjant de vegades el roquer del subsòl (Làm. II b i Là. III a).

Columna miliària dels Bufadors

Ja a dalt la costera la Via Romana passa a prop del mas del Cullerer i a poc segueix planera per una terra solta i fresca. Es el «burgar» on es donen bé els cigrons, l'ordi, l'avena i el blat, conreus que anaren reculant empenyits primer per les vinyes i ara pels ametllers (Làm. III b).

Precisament contra la vinya de Josep Castellet, al marge esquerre del camí encara es manté al seu lloc un tros de columna miliària de 0'60 m. de gruix per 0'35 m. d'alt, com ara es veu, molt enfonsada en el sòl¹⁴. A la testa porta gravats dos vuits i tres curtes ratlles senyalant la fita núm. 88 del darrer amollonament que manà fer el Baró de les seues propietats a la Pobla, allà pels voltants del 1900 (Làm. IV a).

El mur de contenció del riu de La Pobla

Després el Camí dels Romans baixa a una valleta que centra el riu de La Pobla, molt pobre d'aigua, fent bassiols entre el cascall.

Al pas del camí no hi ha cap rastre de pont, però al caixer esquerre es veu obra vella i ordinària, sense carreus. Per a Senent era un mur de contenció de l'època romana.

12. CEAN BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades...*, pàg. 58. Aclareix que la làpida es va trobar al costat de l'Arc «entre restos de ladrillos, de ánforas y otras antigüedades».

13. HUBNER, núm. 4.048.

14. MOROTE, J. G., «El trazado de la Via Augusta de Tarracone a Carthagine. Una aproximación a su estudio», en *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, València, 1979, pàgs. 139-161, pàg. 151.

No crec que siga tan antiga: es degué fer per protegir el marge de la caiguda de l'aigua que venia per una canal; i pel lloc on es troba fa pensar en un molí. Resta a dalt un menut espai on hi havia algunes carrasques, que varen tallar quan la guerra i ara segueix erm entre les parcel·les conreades, com si fóra el lloc que ocupava el molí i la propietat veïna el seguira respectant.

Columna miliària a la partida de la Roca

A poc de passar el riu de La Pobla, el Camí dels Romans entra en una clota voltada de baixes i estirades comes poblades de pins, i entre vinyes i oliveres va pujant per llarga costera cap al peu de La Balaguera.

Quasi al fons i al marge de la dreta s'aixeca airosa la bella columna miliària que ja donà a conèixer Cavanilles¹⁵ i després sols alguns investigadors i erudits l'esmenten de passada, potser perquè no portant inscripció poc s'interessaren a cercar-la. I malgrat açò la columna ho mereix, perquè és la que té més caràcter de les que resten al seu lloc en les vies romanes del nostre País. El cos cilíndric mesura 1'88 m. de llarg amb 0'85 m. de diàmetre; i del toscó se'n veuen 0'47 m. d'alt per 0'60 m. d'ample, mantenint-se com la varen fer, perquè la pedra es tan dura que encara mostra els cops que deixà el pic a l'arrodonir-la. Al dors porta gravada una creu (Làm. V).

Aquesta columna tenia dos pujadors que ara es veuen malmesos al seu costat (Fig. 2). De l'un sols en resta la meitat, encara al seu lloc, a la banda esquerra; l'altre l'arrenca- ren i entrecallaren entre les pedres del parat que per darrera fa de marge (Làm. IV b).

L'edícul de La Pobla

En aquesta menuda foia, molt a prop de la pedra miliària hi hagué un edícul o temple circular que delimitaven sis columnes, i entre elles es trobà un munt de tèules, que deuri- en ser de la coberta¹⁶.

Com per ací, en ample espai la terra és arenosa, molt solta, arribant a fer veritables dunes, hem de creure que el vent anà amuntegant pols i arena contra l'edícul abandonat i acabà per colgar-lo. I així estigué per moltes centúries fins que l'any 1885 un fort aiguat arrossegà la terra deixant-lo descobert.

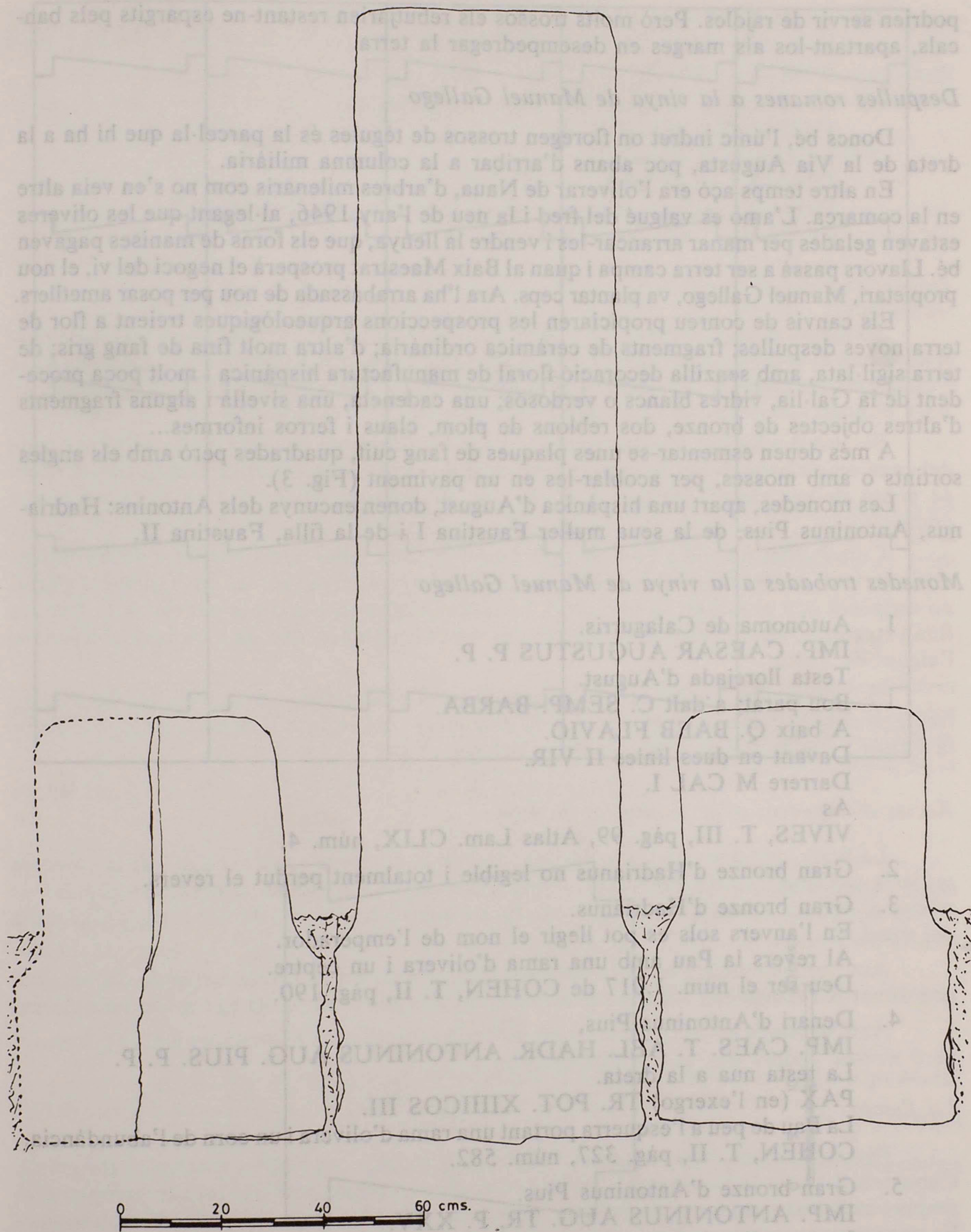
Sortí molt sencer, dretes les sis columnes damunt el basament de carreus, segons em contaven, allà pels anys vint, alguns que anaren a veure'l.

No durà molt de temps. L'amo de la parcel·la decidí refer el bancal enrasant-lo de nou, ara més baix. Desmuntà i trossejà les columnes, desempedregà el sòl traient «cinc o sis carretades de tègules» i deixà la terra llesta per al conreu. Avui ni els que tenen alguna propietat per aquell indret saben on era, i si tractem de localitzar-lo sols ho podem suposar pels indicis arqueològics que hi puguen romandre.

Cosa gens fàcil. Sabem que era a prop del miliari, però als voltants d'ell enlloc es veuen pedres treballades que pogueren pertanyer al monument, i tot fa creure que tornaren a colgar-les en refer el bancal; o potser tractant-se de carreus, columnes i cornises, les varen emprar en qualsevol obra, com degueren fer amb les cinc carretades de tègules que

15. CAVANILLES, A. J. *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, 1795, pàg. 87.

16. Una curta notícia en BALBAS, J. A., *El libro de la provincia de Castellón*, 1892. Al peu de la pàg. 39.

(Fig. 2.) — *Reconstrucció de la columna miliaria de la Roca posant al seu lloc els dos pujadors*

podrien servir de rajoles. Però molts trossos els rebutjarien restant-ne espargits pels bancals, apartant-los als marges en desempedregar la terra.

Despulles romanes a la vinya de Manuel Gallego

Doncs bé, l'únic indret on floreixen trossos de tègules és la parcel·la que hi ha a la dreta de la Via Augusta, poc abans d'arribar a la columna miliària.

En altre temps açò era l'oliverar de Naua, d'arbres milenaris com no s'en veia altre en la comarca. L'amo es valgué del fred i la neu de l'any 1946, al·legant que les oliveres estaven gelades per manar arrancar-les i vendre la llenya, que els forns de manises pagaven bé. Llavors passà a ser terra campa i quan al Baix Maestrat prosperà el negoci del vi, el nou propietari, Manuel Gallego, va plantar ceps. Ara l'ha arrabassada de nou per posar ametllers.

Els canvis de conreu propiciaren les prospeccions arqueològiques treient a flor de terra noves despulles; fragments de ceràmica ordinària; d'altra molt fina de fang gris; de terra sigil·lata, amb senzilla decoració floral de manufactura hispànica i molt poca procedent de la Gal·lia, vidres blancs o verdosos; una cadeneta, una sivella i alguns fragments d'altres objectes de bronze, dos reblons de plom, claus i ferros informes...

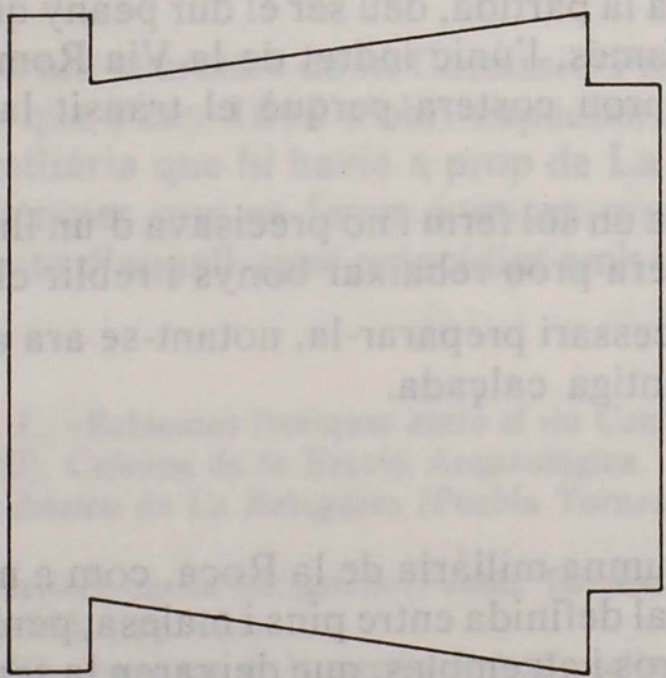
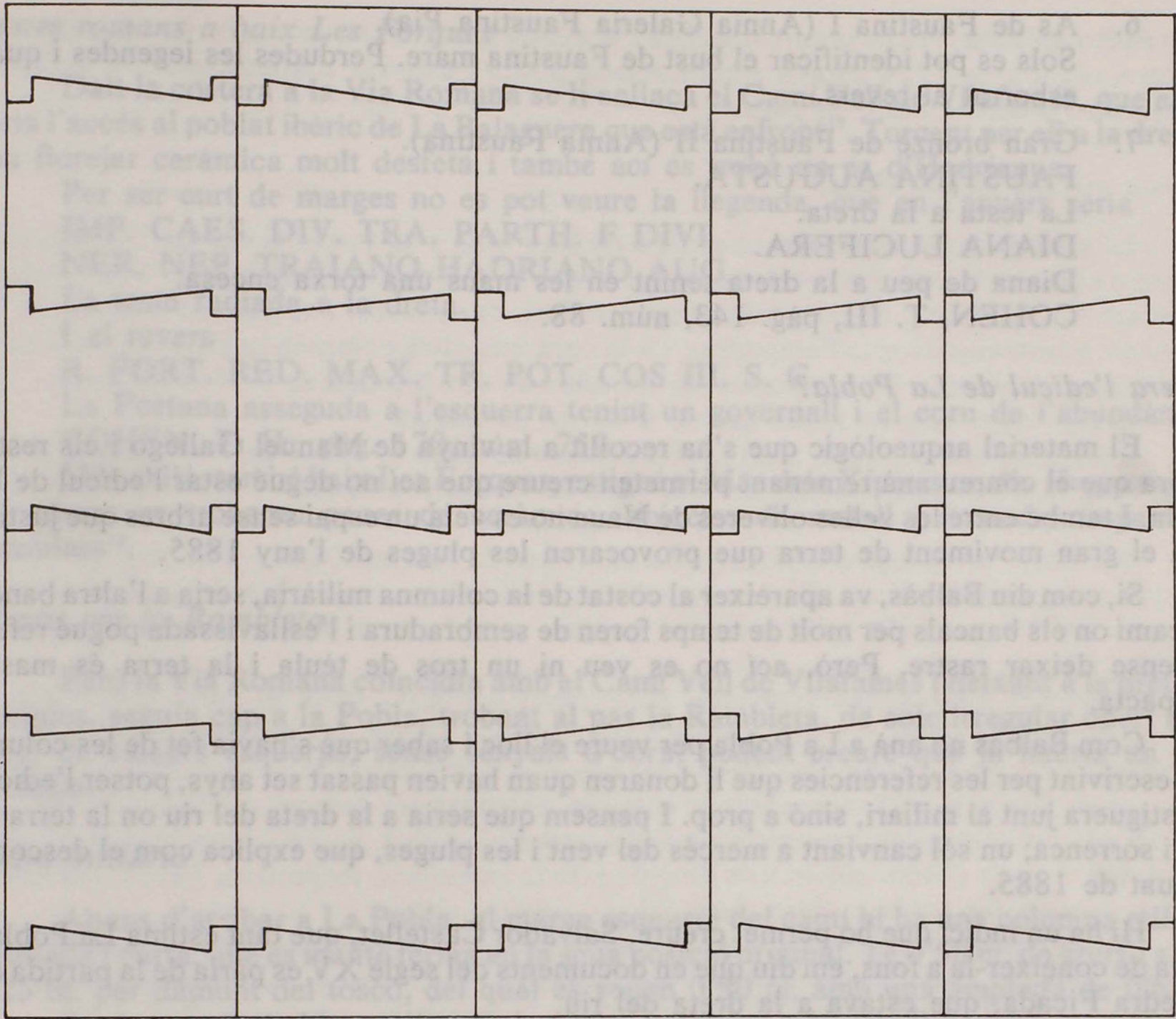
A més deuen esmentar-se unes plaques de fang cuit, quadrades però amb els angles sortints o amb mosses, per acoblar-les en un paviment (Fig. 3).

Les monedes, apart una hispànica d'August, donen encunyats dels Antonins: Hadrianus, Antoninus Pius, de la seua muller Faustina I i de la filla, Faustina II.

Monedes trobades a la vinya de Manuel Gallego

1. Autònoma de Calagurris.
IMP. CAESAR AUGUSTUS P. P.
Testa llorejada d'August.
Bou parat; a dalt C. SEMP. BARBA.
A baix Q. BAEB FLAVIO.
Davant en dues línies II VIR.
Darrere M CAL I.
As
VIVES, T. III, pàg. 99, Atlas Lam. CLIX, núm. 4.
2. Gran bronze d'Hadrianus no legible i totalment perdut el revers.
3. Gran bronze d'Hadrianus.
En l'anvers sols es pot llegir el nom de l'emperador.
Al revers la Pau amb una rama d'olivera i un ceptre.
Deu ser el núm. 1.017 de COHEN, T. II, pàg. 190.
4. Denari d'Antoninus Pius,
IMP. CAES. T. AEL. HADR. ANTONINUS AUG. PIUS. P. P.
La testa nua a la dreta.
PAX (en l'exergo) TR. POT. XIIIICOS III.
La Pau de peu a l'esquerra portant una rama d'olivera i un corn de l'abundància.
COHEN, T. II, pàg. 327, núm. 582.
5. Gran bronze d'Antoninus Pius.
IMP. ANTONINUS AUG. TR. P. XXV.
La testa llorejada a la dreta.
PRIMI DECENNALES COS III dintre d'una corona de fulles d'alzina.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

20 cms.
10
5
0

(Fig. 3.) — *Vinya de Manuel Gallego. Pecma solta i reconstrucció d'un paviment fet de ceràmica*

6. As de Faustina I (Annia Galeria Faustina Pia).
Sols es pot identificar el bust de Faustina mare. Perdudes les legendes i quasi esborrat al revers.
7. Gran bronze de Faustina II (Annia Faustina).
FAUSTINA AUGUSTA.
La testa a la dreta.
DIANA LUCIFERA.
Diana de peu a la dreta tenint en les mans una torxa encesa.
COHEN, T. III, pàg. 143, núm. 88.

On era l'edícul de La Pobla?

El material arqueològic que s'ha recollit a la vinya de Manuel Gallego i els restes d'obra que el conreu anà remenant permeten creure que ací no degué estar l'edícul de La Pobla. I també entre les velles oliveres de Naua no es veia un espai sense arbres que justificara el gran moviment de terra que provocaren les pluges de l'any 1885.

Si, com diu Balbàs, va apareixer al costat de la columna miliària, seria a l'altra banda del camí on els bancals per molt de temps foren de sembradura i l'esllavissada pogué refer-se sense deixar rastre. Però, ací no es veu ni un tros de tèula i la terra és massa compacta.

Com Balbàs no anà a La Pobla per veure el lloc i saber què s'havia fet de les columnes, escrivint per les referències que li donaren quan havien passat set anys, potser l'edícul no estiguera junt al miliari, sinó a prop. I pensem que seria a la dreta del riu on la terra es fina i sorrenca; un sòl canviant a mercés del vent i les pluges, que explica com el descobrí l'aiguat de 1885.

Hi ha un indici que ho permet creure. Salvador Castellet, que tant estima La Pobla i tracta de conèixer-la a fons, em diu que en documents del segle XV es parla de la partida de la Pedra Ficada, que estava a la dreta del riu.

Restes d'empedrat a la costera de la Roca

La Roca, que dóna nom a la partida, deu ser el dur peany que hi ha des de la columna miliària al Camí Vell de Vilafamés, l'únic indret de la Via Romana que anem seguint on aflora el roquer calcari i en prou costera perquè el trànsit la diferenciara de la resta del camí.

Ací l'antiga calçada tenia un sòl ferm i no precisava d'un llit uniforme de pedres, perquè anant per damunt la roca era prou rebaixar bonys i reblir clots per anivellar el camí.

Amb el temps es feia necessari preparar-la, notant-se ara apedaçaments i postissos, però moltes pedres són de l'antiga calçada.

La Senda

Poc més amunt de la columna miliària de la Roca, com a mitja costera es separa del Camí dels Romans la Senda, mal definida entre pins i malesa, però que en altre temps va ser ampla i molt transitada per carros i atzembles, que deixaren la seua empremta en el roquer. És una travessa que tira al dret cap al Camí Vell de Vilafamés, per no donar la volta de dalt, però com la diferència és poca i va per mal peany quasi ha caigut en desús.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Restes romans a baix Les Forques

Dalt la costera a la Via Romana se li enllaça el Camí Vell de Vilafamés, que abans seria l'accés al poblat ibèric de La Balaguera que està enfront¹⁷. Torcent per ell a la dreta es veu florear ceràmica molt desfeta i també ací es trobà un as d'Hadrianus.

Per ser curt de marges no es pot veure la llegenda, que en l'anvers seria
IMP. CAES. DIV. TRA. PARTH. F DIVI
NER. NEP. TRAIANO HADRIANO AUG.

La testa radiada a la dreta.

I al revers

R. FORT. RED. MAX. TR. POT. COS III. S. C.

La Fortuna asseguda a l'esquerra tenint un governall i el corn de l'abundància.

COHEN, T. II., pàg. 170, núm. 759.

Més enllà, també baix Les Forques, estigué el Mas dels Xiprers on diu Huguet que al seu temps es trobaren peces de ceràmica, objectes de metall i monedes imperials i consulars¹⁸.

El pas per la Rambleta

Però la Via Romana coincidia amb el Camí Vell de Vilafamés i deixant a la dreta les Forques, seguia cap a la Pobla, trobant al pas la Rambleta, de solc irregular obert en la roca, de caixers esquerps, sense senyals d'obra, podent creure que hi hauria un pont de fusta.

Pedra miliària

Abans d'arribar a La Pobla, al marge esquerre del camí hi ha una columna miliària mutilada i curta, que es manté ferma en la seua posició original. Té 0'58 m. de gruix i s'alça 1'25 m. per damunt del toscó, del qual es veuen 0'50 m. amb una amplada de 0'65 m.

Per la grandària i la qualitat de la pedra és similar a la dels Bufadors i com la de la Roca porta gravada una creu, però a la testa (Lám. VI).

Notícia d'una columna miliària a prop de La Pobla

Ramón Huguet, que era secretari de la Comissió Provincial de Monuments i devia estar ben informat, conta que l'any 1868 s'obrí expedient a l'objecte d'averiguar qui va substraure una columna miliària que hi havia a prop de La Pobla, vora el camí de Vilafamés, sense que les diligències que es feren donaren resultat¹⁹.

Com en el curt trajecte d'aquell camí coincidint amb la Via Romana no hi ha lloc per

17. SENENT IBÁÑEZ, J. J., «Estacions ibèriques entre el riu Cenja i el Millars», en *Anuari del Institut d'Estudis Catalans* (1917-1920), Crònica de la Secció Arqueològica.

JORDÀ, F., «El poblado ibèric de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)», en *B.S.C.C.*, XXVIII (1952), pàg. 267.

JORDÀ, F., «Los restos ibéricos de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)», en *Archivo Español de Arqueología*, XXIV, Madrid, 1955, pàg. 101.

18. HUGUET, Ramón, «Vías romanas de la provincia de Castellón», en *Almanaque «Las Provincias»*, València, 1916, pàgs. 113-118, pàg. 117.

19. HUGUET, Ramón, «Vías romanas», capit. II de la *Reseña histórica* en la Geografía General del Reyno de Valencia..., pàg. 187.

altra pedra miliària, era de creure que fóra l'acabada d'esmentar, que quan la vaig veure per primera vegada en 1924 estava embolcallada d'alta i espessa matissa, perquè al llaurar apartaven l'aladre eludint la pedra.

El nou miliari de La Pobla

El problema del desaparegut miliari de La Pobla s'ha resolt al cap de 118 anys. En desembre de 1985, traient terra de la parcel·la que hi ha entre el Camí Vell de Vilafamés i la carretera nova, enfront mateix del conegut miliari, es descobrí una estreta faixa de la Via Romana, mantenint intacte l'empedrat, i a la vora una altra columna miliària que el tractor partí en quatre trossos. Recomponent-la ens dóna un cos cilíndric de 0'54 m. de gruix i 1'09 m. de llarg, apart el gros toscó que té 0'65 m. de costat.

Està trencada per dalt, molt probablement de quan la varen tombar, havent perdut quasi tota la inscripció, restant-ne sols part de la darrera línia:

VIA [AUG]

El tractor arrossegà una altra pedra com base de columna, que era un pujador idèntic als dels miliaris de La Roca. El dau de baix dóna un volum semblant al del miliari (0'60 m. d'ample i 0'54 m. d'alt) i l'alçada del pujador per damunt de toscó seria d'uns 0'40 m. (Fig. 4).

Aquestes romanalles permeten reconstruir els fets. Vora el camí de Vilafamés enfront del miliari escapçat, que encara hi és, s'alçava airosa una columna miliària que el propietari de la llastra veïna va treure del seu lloc per eixamplar la parcel·la a costa del camí, sense que al rabassar atansara la calçada, estenent per damunt d'ella la terra de conreu. Degué saber que demanaven per aquella pedra i la colgà, no aprofitan-la al fer el parat del marge. I és de doldre que el tros de dalt amb la inscripció es perdera llavors, perquè el trencat mostra les arestes vives, com fet en aquella ocasió.

La coincidència de dos miliaris al mateix lloc sols es comprén per successives millores en la calçada, podent creure que el de l'esquerra era el més antic i malmés, perduda la inscripció, va ser substituït pel de la dreta, assenyalant la mateixa milla²⁰.

També es pot deduir que el miliari darrerament descobert va ser el segon que posaren per la seua situació a la dreta del camí. Hi ha, en efecte, una alternància, un ritme, en la col·locació dels miliaris al Pla de l'Arc. Si reculem desfent el camí que portarem des de Benlloc, tindriem a la nostra dreta el miliari vell de La Pobla; a una milla el de la Roca està a l'esquerra; una milla més i trobem el dels Bufadors a la dreta; i si posem tres milles, o siga dos miliaris perduts, a l'arribar al del Mas de Les Obreres el veurem correctament situat a l'esquerra.

I és que la Via Romana que anem seguint era molt vella. Iniciada pel consul Domitius Aenobarbus, i d'ací el nom de Via Domitia; molt millorada per Octavius passà a ser la Via Augusta. Però amb el temps es degué malmetre i en la segona meitat del segle III es posà interès en restaurar-la.

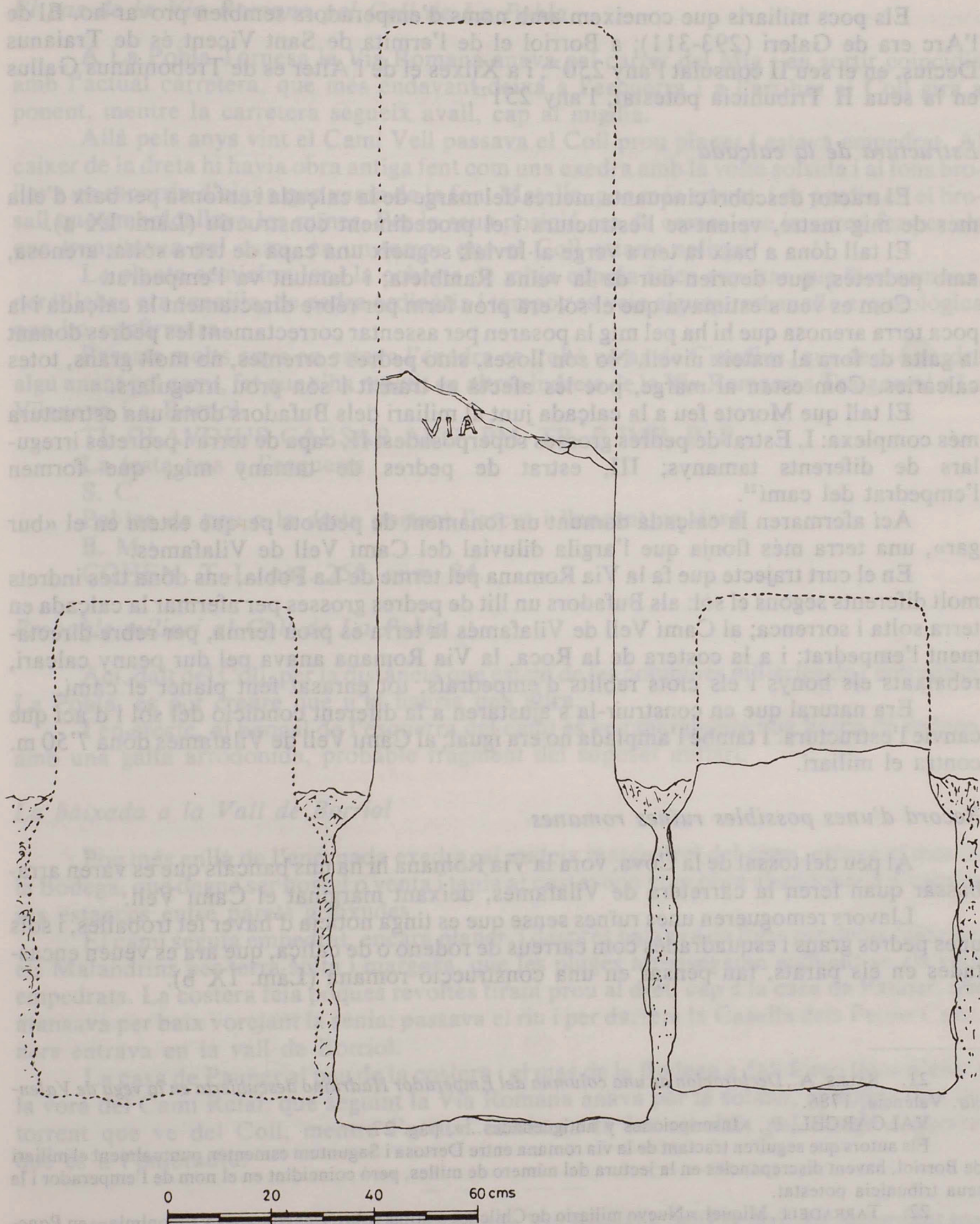
20. El cas de dos miliaris enfrontats als marges de la calçada, però no tan segurs com a La Pobla, perquè estan tombats, es dona a la Dueña Chica del terme de Pedrosillo de los Aires (Salamanca), on estigué la «Mansió Sentice» de la via de Mérida a Astorga.

Vegis:

MORÁN, C., *Reseña histórica artística de la provincia de Salamanca*, 1946, pàgs. 83-84.

ROLDÁN, J. M., *Iter ab Emerita Asturica. El camino de la Plata*. Salamanca, 1791, pàgs. 62-63 i lám. XXIX, fig. 76.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

(Fig. 4.) — *Reconstrucció del nou miliari amb els pujadors*

Els pocs miliaris que coneixem amb noms d'emperadors semblen provar-ho. El de l'Arc era de Galeri (293-311); a Borriol el de l'ermita de Sant Vicent és de Traianus Decius, en el seu II consolat l'any 250²¹; i a Xilxes el de l'Alter es de Trebonianus Gallus en la seua II Tribunicia potestat, l'any 251²².

Estructura de la calçada

El tractor descobrí cinquanta metres del marge de la calçada i enfonsà per baix d'ella més de mig metre, veient-se l'estructura i el procediment constructiu (Làm. IX a).

El tall dona a baix la terra verge al·luvial; segueix una capa de terra solta, arenosa, amb pedretes, que deurien dur de la veïna Rambleta; i damunt va l'empedrat.

Com es veu s'estimava que el sòl era prou ferm per rebre directament la calçada i la poca terra arenosa que hi ha pel mig la posaren per assentar correctament les pedres donant la galta de fora al mateix nivell. No són lloses, sinó pedres correntes, no molt grans, totes calcàries. Com estan al marge, poc les afectà el trànsit i són prou irregulars.

El tall que Morote feu a la calçada junt al miliari dels Bufadors donà una estructura més complexa: I, Estrat de pedres grosses superposades; II, capa de terra i pedretes irregulars de diferents tamany; III, estrat de pedres de tamany mig, que formen l'empedrat del camí²³.

Ací afermaren la calçada damunt un fonament de pedrots perquè estem en el «burgar», una terra més flonja que l'argila diluvial del Camí Vell de Vilafamés.

En el curt trajecte que fa la Via Romana pel terme de La Pobla, ens dona tres indrets molt diferents segons el sòl: als Bufadors un llit de pedres grosses per afermar la calçada en terra solta i sorrenca; al Camí Vell de Vilafamés la terra és prou ferma, per rebre directament l'empedrat; i a la costera de la Roca, la Via Romana anava pel dur peany calcari, rebaixats els bonys i els clots reblits d'empedrats, tot enrasat fent planer el camí.

Era natural que en construir-la s'ajustaren a la diferent condició del sòl i d'ací que canvie l'estructura. I també l'amplada no era igual; al Camí Vell de Vilafamés dona 7'50 m. contra el miliari.

Record d'unes possibles ruïnes romanes

Al peu del tossal de la Cova, vora la Via Romana hi ha uns bancals que es varen arrabassar quan feren la carretera de Vilafamés, deixant marginat el Camí Vell.

Llavors remogueren unes ruïnes sense que es tinga notícia d'haver fet troballes, i sols unes pedres grans i esquadrades com carreus de rodono o de calça, que ara es veuen encastades en els parats, fan pensar en una construcció romana (Làm. IX b).

21. SALES, A., *Declaración de una columna del Emperador Hadriano descubierta en la vega de Valencia*, València, 1786.

VALCÁRCEL, P., «Inscripciones y antigüedades...», pàg. 27.

Els autors que seguiren tractant de la via romana entre Dertosa i Saguntum esmenten puntualment el miliari de Borriol, havent discrepàncies en la lectura del número de milles, però coincidint en el nom de l'emperador i la seua tribunicia potestat.

22. TARRADELL, Miquel, «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia», en *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, València, pàg. 89.

Avui el miliari es guarda a l'Ajuntament de Xilxes (A. ALMAR; LÓPEZ, J., y ESPINOSA, J. M., *Chilches, pueblo de España*, València, 1965, pàg. 11.)

23. MOROTE, J. G., «El trazado de la Via Augusta...», op. cit. pàg. 156.

El pas de la Via Romana pel Coll de La Pobla

A La Pobla Tornesa la Via Romana anava pel carrer del Mig i en sortir coincidia amb l'actual carretera, que més endavant deixa a l'esquerra i a l'arribar al Coll gira a ponent, mentre la carretera segueix avall, cap al migdia.

Allà pels anys vint el Camí Vell passava el Coll prou planer i estava empedrat. Al caixer de la dreta hi havia obra antiga fent com una exedra amb la volta solside i al fons brollava un escorriu d'aigua que venia de la font Matella, poc més amunt, i es perdia en el brollall que embolcallava les ruïnes. Per la seua posició era de creure que la varen fer per als que transitaven pel camí, en un temps que el Coll estaria solitari.

La planta semicircular i la coberta de mitja cúpula feien suposar que fóra romana, però l'obra era senzilla, de pedra ordinària i tampoc es veia alguna romanalla arqueològica que ho confirmara.

Passats molts anys on estava l'exedra es trobà un as de Claudius, que degué perdre algú anant pel camí, fet que s'ha repetit en altres indrets de la Via Romana a Traiguera, a La Vilanova i a Borriol.

TI. CLAUDIUS CAESAR AVG. PM. TR. P IMP. P. P.

La testa nua a l'esquerra

S. C.

Pal·las de peu a la dreta portant l'escut i llençant un dard.

B. M.

COHEN. T.-I., pàg. 255, núm. 84.

Probable miliari al Coll de La Pobla

Ací, dalt del Coll, per la distància que estem de les columnes miliàries de l'entrada de La Pobla, es pot creure que n'hi hauria una altra.

I en efecte, al bancal de l'esquerra del camí es veu marginada una llesca de rodono, amb una galta arrodonida, probable fragment del suposat miliari.

La baixada a la Vall de Borriol

Poc més enllà de l'enrunada exedra, al mateix marge dret del camí, estava el mas de la Bodega, que degué ser hostel o venta i tenia al costat una gran obra abandonada d'espaioses estances entre parets gruixudes.

El camí seguia empedrat, encara planer, i després baixava en forts pendents faldejant els Malandrins per terra solta i margosa, que les pluges arrossegaren enduent-se els vells empedrats. La costera feia poques revoltes tirant prou al dret, cap a la casa de Pauner, que atansava per baix vorejant la sènia; passava el riu i per darrere la Casella dels Peons Caminers entrava en la vall de Borriol.

La casa de Pauner al peu de la costera i el mas de la Bodega a dalt foren llocs d'atur a la vora del Camí Reial, que seguint la Via Romana anava per la solana, al marge dret del torrent que ve del Coll, mentre l'actual carretera fa les revoltes pel marge esquerre, que és a l'ombradiu.

Ara que hem seguit arqueològicament la Via Romana pel Pla de l'Arc recordant troballes pretèrites i sabent-ne de noves que ens donen alguna imatge de conjunts i seqüències, podem ambientar-la en el seu temps i entendre-la millor.

Sorprén que en un ample espai planer i de terra grassa, on es donen bé el forment, les

vinyes i les oliveres, les romanalles siguen curtes i estiguen molt espargides. Sols a La Pobla es concentren i com són a prop del gran poblat de La Balaguera es podria pensar en una continuïtat de la mateixa gent, romanitzada. Però, és una imatge enganyosa, perquè el que s'ha trobat és poc, i confirma que el dramàtic final de l'iberisme ací deixà un buit demogràfic.

És de creure que al Mas dels Xiprers hi hagué una vil·la; i una altra a la Vinya de Manuel Gallego, on potser també es féra negoci estant a la vora del camí. La ceràmica que s'hi troba està tan trossejada que no és possible refer una taula de perfils per establir paral·lels i sols les monedes donen cronologies segures. I és curiós que siguen d'Hadrianus, Antoninus Pius, Faustina mare i Faustina filla, com si els llocs romans que envolten les Forques no hagueren superat la crisi dels Severus.

Les romanalles arqueològiques que floregen a la vora de l'Arc de segur que foren un paradís, estratègicament situat al bell mig del pla i una cruïlla de camins molt trafegats. Res estrany que el monetari fóra nombrós, apareixent ara l'or, però amb el detall, molt significatiu, que els encunys no arriben a excedir la invasió franca, que ací ho assolà tot.

Les despulles romanes que es veuen al peu de la coma de Benissió deuen ser d'una explotació agrària. Com també les molt més reduïdes que en diferents ocasions es trobaren no lluny de l'Arc foren d'humils camperols, perquè en el millor dels cassos sols lliuraren alguna àmfora.

No coneixem en tot el Pla, i són 25 Km², cap lloc on afloren restes romanes que mostren certa distinció, pedres esculpides, trossos de marbre o tesselles de mosaics.

En aquest medi rural, lluny de les ciutats, la Via Augusta ho centrava tot. Però l'obra era prou senzilla i potser mai l'acabaren. Al pas pels riuets o barrancs no hi ha cap rastre de pont, i tot el que es veu de la calçada està muntat en sec, reduint al mínim els fonaments. Sols les columnes miliàries, gruixudes i esveltes, mostren empenta constructiva; i tenim la sort que de les set que hi havia de Benlloc a La Pobla, quatre les coneixem. Molt malmeses, perdudes les inscripcions i encara així silencioses i anònimes, mereixen especial atenció.

D'on degueren venir els miliaris?

Com a tot arreu, els miliaris de la Via Romana entre Dertosa i Saguntum es feren escollint les pedres aprofitables que es tenien a mà i anant pel Maestrat entre roquers cretàtics els trobem de calça fins arribar al Pla de l'Arc, on són de rodono, l'arenisca roja del Trias, que apareix ara per les veïnes serres del Desert i Vilafamés. I és que l'arenisca s'esgalla millor, respon bé al pic i al cisell i també en les vetes de la pedrera és més fàcil de treure. Unes qualitats per al treball que li donaren preferència, postergant la calça, malgrat seguir trobant-se a prop.

Els penyals de rodono pròxims a la Via Augusta, d'on degueren sortir els miliaris són pocs. A Vilafamés el Morral i els trencalls que li segueixen fins al Mollet, a La Pobla la Marmudella i a Borriol el Tossal de l'Assut i la Muntanya Roja. El millor lloc, amb pedra compacta en bones vetes agronades i tenint a prop el Camí, és el Tossal de l'Assut, però ací la presència del poblat indígena seria un entrebanc. En qualsevol cas, els miliaris que es pogueren fer a la vall de Borriol no els pujarien per la penosa costera del Coll de la Pobla, i els del Pla de l'Arc vindrien de la Marmudella²⁴, on és segur que hi hagué una pedrera romana, la qual vaig sentir el goig de trobar l'estiu de 1924.

24. Escric Marmudella per costum d'haver-ho oït així per primera vegada a La Pobla. Més correcte serà Masmudella, com figura en antic document i encara en diuen els de Cabanes.

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

Va ser de la manera més inesperada. Pujava a la Serra de la Marmudella per conèixer la Cova de Redons, que està ja quasi al cim pel S.O., i malgrat ser un bon abric que talaia el camí per la vall de Borriol, no conté cap romanalla prehistòrica: al sòl floreja la roca i per les parets no es veuen rastres de pintures rupestres.

Ja de retorn, poc més avall, trobava al pas entre la malesa una bella columna miliària. Sorprés i tremolós apartava la pinotxa que mig la tapava, descobrint prou lletres d'una inscripció, que continuava per baix i no es podia transcriure. Per tant el miliari ja estava llest per dur-lo al seu lloc de la calçada quan el varen abandonar.

Se'm feia tard i devia apressar el retorn, i en seguir avall vingué una altra sorpresa. Ben a prop hi havia una segona columna de més volum, perquè no l'acabaren de repicar, però ben definida.

Açò va ser el diumenge 22 de juny de 1924; una data que en recordar-la encara em fa reviure una de les emocions més grates de la meua vida: el jove prospector que amb vocació d'arqueòleg investigava en la seua comarca, als 17 anys descobria dues columnes miliàries perdudes en el bosc.

De moment no convenia denunciar-les, esperant que es creara el delerat museu provincial per recollir-les; però, els fets anaren per altre camí i quan ja teniem el Museu i anava a La Pobla per planejar el dur-les, l'epigràfica ja no hi era. Les perquisicions que vaig fer per averiguar com desaparegué revelen la primera part de la trista història dels miliaris de la Cova de Redons.

En rectificar i millorar la carretera de Saragossa a Castelló, eixamplaren i pavimentaren les revoltes de La Pobla i el rastrell dels marges els feren en aquell indret de la Serra de la Marmudella, començant per tirar mà del miliari que portava inscripció. El guarda jurat del Baró propietari dels pinars arribà a veure'l trossejat, repicant rastrells i pogué salvar el segon miliari.

Aquest no tingué millor sort. Uns anys després de la guerra, quan el Govern es preocupà de fomentar els esports per distreure la gent de la gestió pública, els de La Pobla decidiren fer el seu camp de futbol i per afermar el sòl i deixar-lo planer precisaren d'un corró que encarregaren al picapedrer del poble.

Com li era habitual l'home anà a la Marmudella per escollir la pedra. Veié el miliari, que molt li facilitava el treball i el partí a conveniència, acabant de donar-li la forma cilíndrica amb la superfície llisa.

Els dos picapedrers que trossejaren els miliaris eren de La Pobla i vaig arribar a tractar-los, confirmant les referències que em donaren altres veïns. Avui ja no és possible constatar-ho, perquè ignorant el risc que corrien, treballant el rodono sense prendre precaucions, no molt vells moriren de silicosis.

La milla romana del Pla de l'Arc

La seguida de miliaris que hem vist al Pla de l'Arc aclareix una qüestió que és capital per a l'estudi de la Via Romana en el trajecte de Dertosa a Saguntum. I és que hi ha una evident contradicció entre la distància que separa les dues ciutats i les 97 milles que donen l'Itinerari d'Antoninus i els Vasos Apol·linars, si les milles es compten a raó de 1.481 m. com sol succeir²⁵. Anant per la carretera general ens trovem amb 163 Kms. i per ferrocarril

25. VERA, Vicente, *Cómo se viajaba en el siglo de Augusto*, Madrid, 1925.

DECHELETTE, Joseph, *Manuel d'Archeologie prehistorique, celtique et galo-romaine*, VI. Archeologie gallo-romaine, per Albert Grenier, Paris, 1954.

amb 162. Encara tirant al dret per camins veïnals, assagadors i sendes no ho farem per menys de 157 Km. i tindriem 106 milles en lloc de les 97 milles registrades oficialment. Per tant, en aquest trajecte la milla no podia ser de 1.481 m. Un fet que ha passat inadvertit als que estudiaren la nostra Via Augusta i s'ha de tenir present.

Heus ací el millor mèrit de les columnes miliàries del Pla de l'Arc; i per elles es podrà saber com era la milla quan feren la calçada, perquè n'hi ha quatre, la del Mas de Les Obreres, la dels Bufadors, la de La Roca i la del Camí Vell de Vilafamés, que encara es mantenen fermes al seu lloc.

En 1955, quan sols es coneixien les dues darreres fites, vaig mesurar la distància que hi ha entre elles i obtenia 1.675 m.²⁶. Una milla que arriba a superar la de 1.666 m. que Blázquez va calcular per a la via de Mérida a Saragossa per Laminio (núm. 29 del Itinerari) i pogué comprovar en molts camins del centre de la Península, Galícia i Catalunya²⁷.

Però, li va tan a prop que es podia pensar fóra la mateixa i la curta diferència es deu a les irregularitats del sòl i alguna inflexió del camí.

Passats deu anys, quan els joves arqueòlegs prospectors de La Pobla trobaren el miliari dels Bufadors, vaig mesurar la distància a que es troba del de la Roca i obtenia 1.572 m. Cosa que no em sorprengué, perquè ací, a prop del riu, en un sòl fluix i movedís, el camí pot haver canviat. En 1917 Huguet el trobava confús, difícil de seguir²⁸ i després l'he vist colgat per les dunes. També hi ha un gual de traçat discutible, perquè els marges del riu es desplaçaren, donant-se el cas que aquell mur de contenció, que amb poc fonament es digué «obra romana», ja no hi és.

Ara amb el miliari del Mas de les Obreres disposem d'un trajecte llarg i seguit de la Via Romana, tal com la varen traçar i amollonar, podent estar segurs que ací les tres milles mantenen correctament la distància original.

I vaig seguir mesurant-les en la direcció que portavem des de la columna dels Bufadors. I és curiós que el camí de l'Estret, amb un tros de miliari estiga a 1.660 m. podent creure que degueren alterar lleugerament la milla per posar la columna a la cruïlla dels dos camins. Passats altres 1.660 m. on hi ha un vell muntó de morter, no es veu cap rastre de la columna que per ací hi hauria. L'arc es troba a 3.727 m. de la columna dels Bufadors i la columna del Mas de les Obreres a 4.927 m. Que repartits entre les tres milles surten a 1.640 m.

Una milla que es pot fer general a tot el Pla. Per ignorades causes la columna de la Roca degueren posar-la 35 m. abans d'arribar a la seua milla; i en tal cas els 33 m. que li falten a la milla anterior, des dels Bufadors, s'expliquen per desplaçaments del camí i en passar el riu.

Apart lleugeres rectificacions que es puguen fer disposant de mides més pacients i

GARCÍA MERCADAL, J., *Viajes de extranjeros por España*, Madrid, 1952. Calcula la milla romana en 1.480 m. (pàgs. 188-189).

26. Com Guillem Andreu Valls posa 1.576 m. entre els dos miliaris (Vid. «Epigrafía ibérica, romana y árabe de Cabanes, Castellón», en *Arse*, XIII, núm. 11, Sagunt, maig 1970, pàgs. 10-18) per sortir de dubtes el 3 d'octubre de 1986, amb Eugeni Díaz i Manteca, es repetí la mesura de pedra a pedra obtenint sensiblement els mateixos metres (1.675) que en 1955.

Suposo que Andreu Valls mesuraria la Via Romana anant per la Senda, que és una drecera, posterior a l'antiga calçada, que des d'Ildum enfilava dret a La Balaguera.

27. BLÁZQUEZ, A., «Diversas longitudes de las millas romanas», en *Boletín de la Real Academia de la Historia*, C (1932), pàgs. 43-57.

28. «El camino después tórnase angosto y medio se desdibuja al atravesar un arenal de relativa extensión, para salir, al fin de él...» (HUGUET, Ramón, «Vías romanas en la provincia de Castellón», pàg. 117.)

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

acurades, podem dir que mercès a l'amollonament de la Via Augusta al Pla de l'Arc, per primera vegada s'estableix l'equivalència quilomètrica d'una milla romana al País Valencià.

No arriba als 1.666 m. que calculà Blázquez per a la del camí núm. 29 de l'Itinerari, però segueix sent una milla llarga que permet cobrir la distància real de Dertosa a Saguntum amb les 97 milles que donen l'Itinerari d'Antoninus i els Vasos Apol·linars, ja que calculant-les així ens donen 159 Kms.

Però açò no resol el discutit problema d'ubicar les ciutats i mansions intermèdies. Sols Ildum resta inqüestionablement al seu lloc, perquè quasi centra el trajecte i qualsevol que siga el llarg de la milla es localitza amb molta precisió. Com estava a 51 milles de Dertosa i a 46 de Saguntum, és prou arribar a mig camí i segur 2'5 milles més cap a la darrera ciutat per trobar-la. I així ho va fer Senent, que la feu a l'Hostalot, molt a prop de Torre En Dumenge, encara que al terme de La Vilanova²⁹. S'ha de refusar definitivament que Ildum siga Cabanes, com és molt corrent creure.

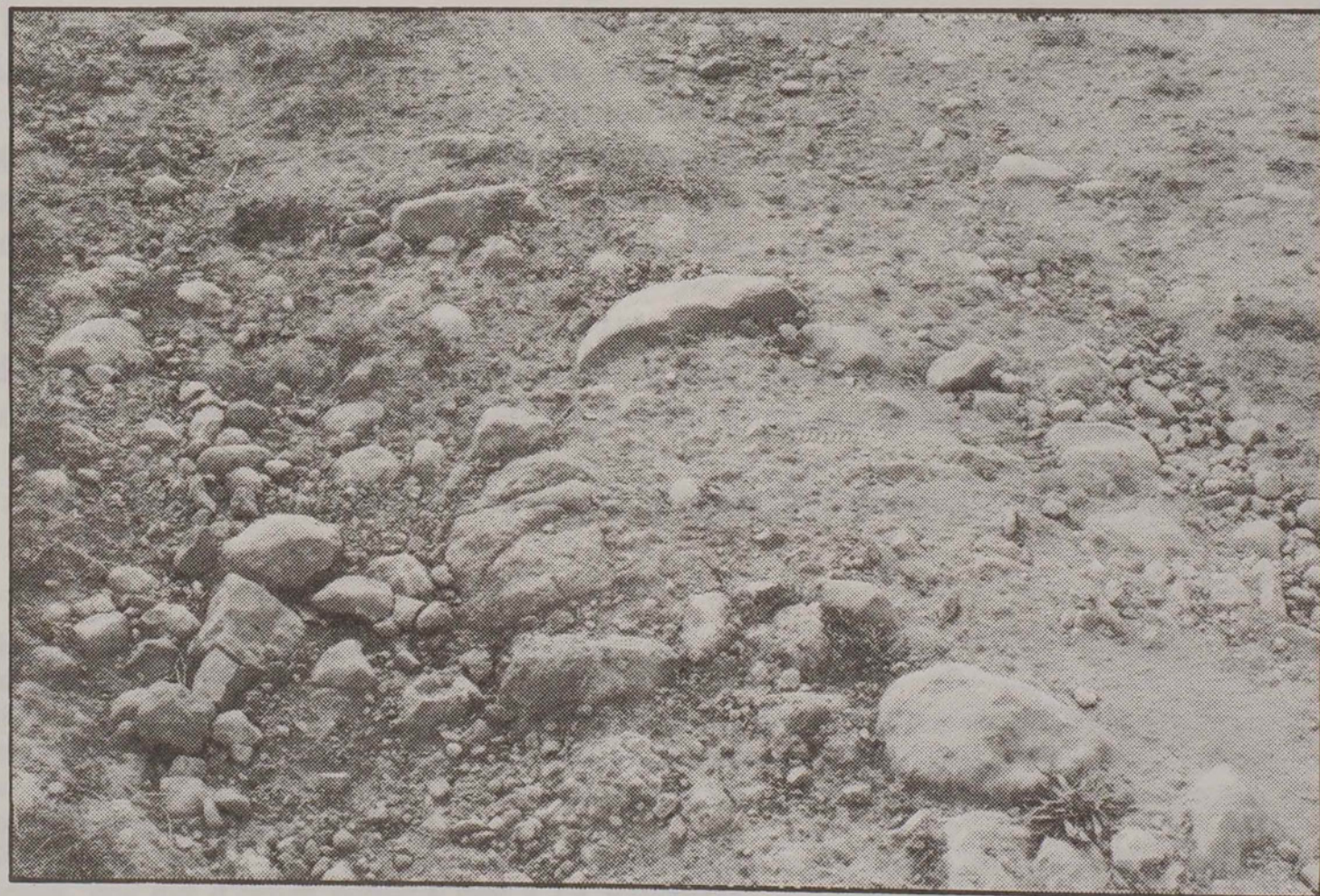
Però les localitzacions d'Intibilis i Sebelaci, i les distàncies miliaries de Noulas a Saguntum i de Noulas a Sebelaci resten tan intel·ligibles com abans. Són qüestions de les que tinc criteris propis gens improvisats, llargament reflexionats, que he anat recollint en les meus notes de treball, i ara no ve al cas exposar-los. Ací sols he volgut seguir la Via Romana al seu pas pel Pla de l'Arc.

Castelló, octubre 1987

29. SENENT, J. J., «Del riu Cenia al Millars. La Via Romana», en *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, 1915-1920. Crònica de la Secció Arqueològica, pàgs. 723-724.

A

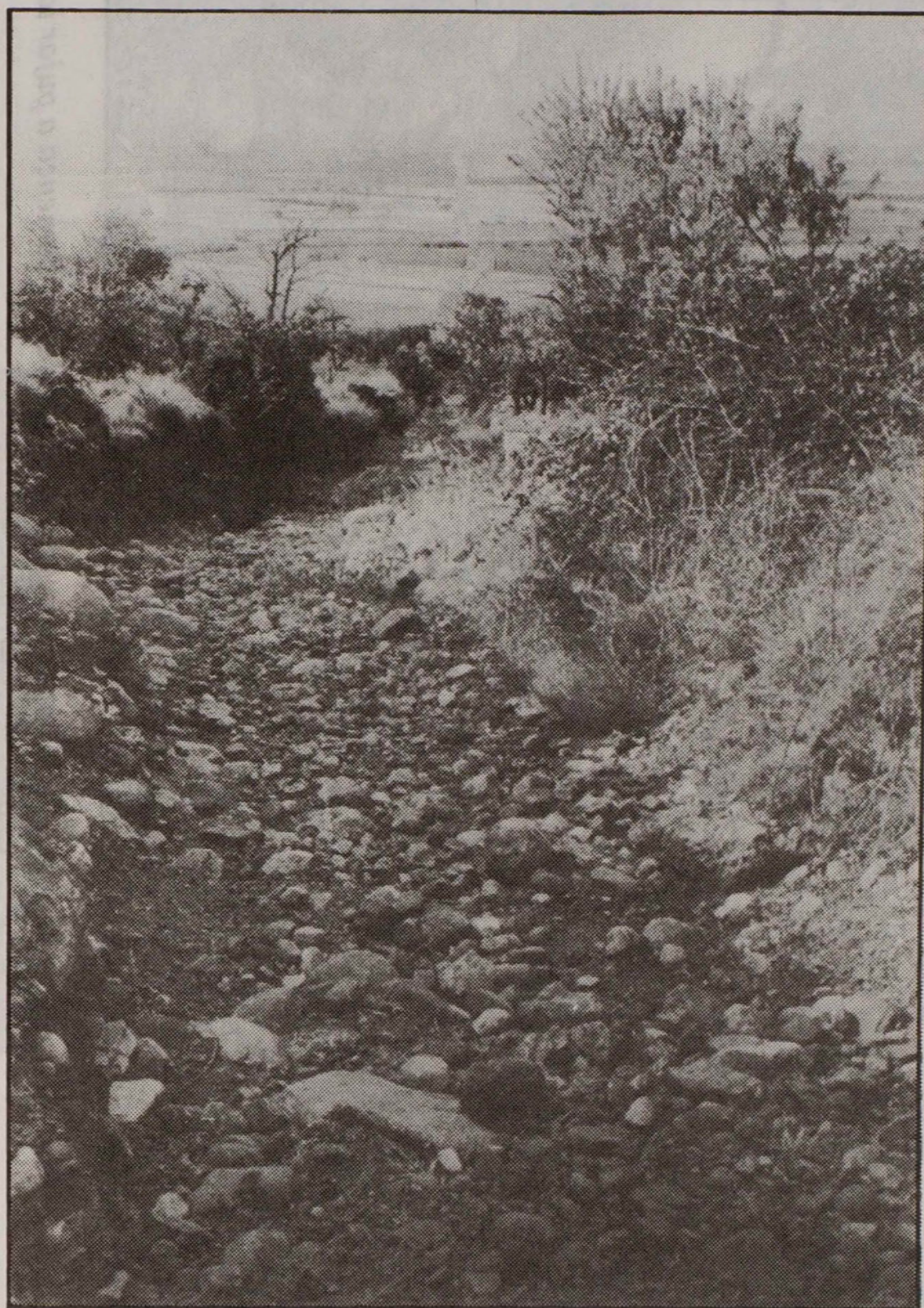

B

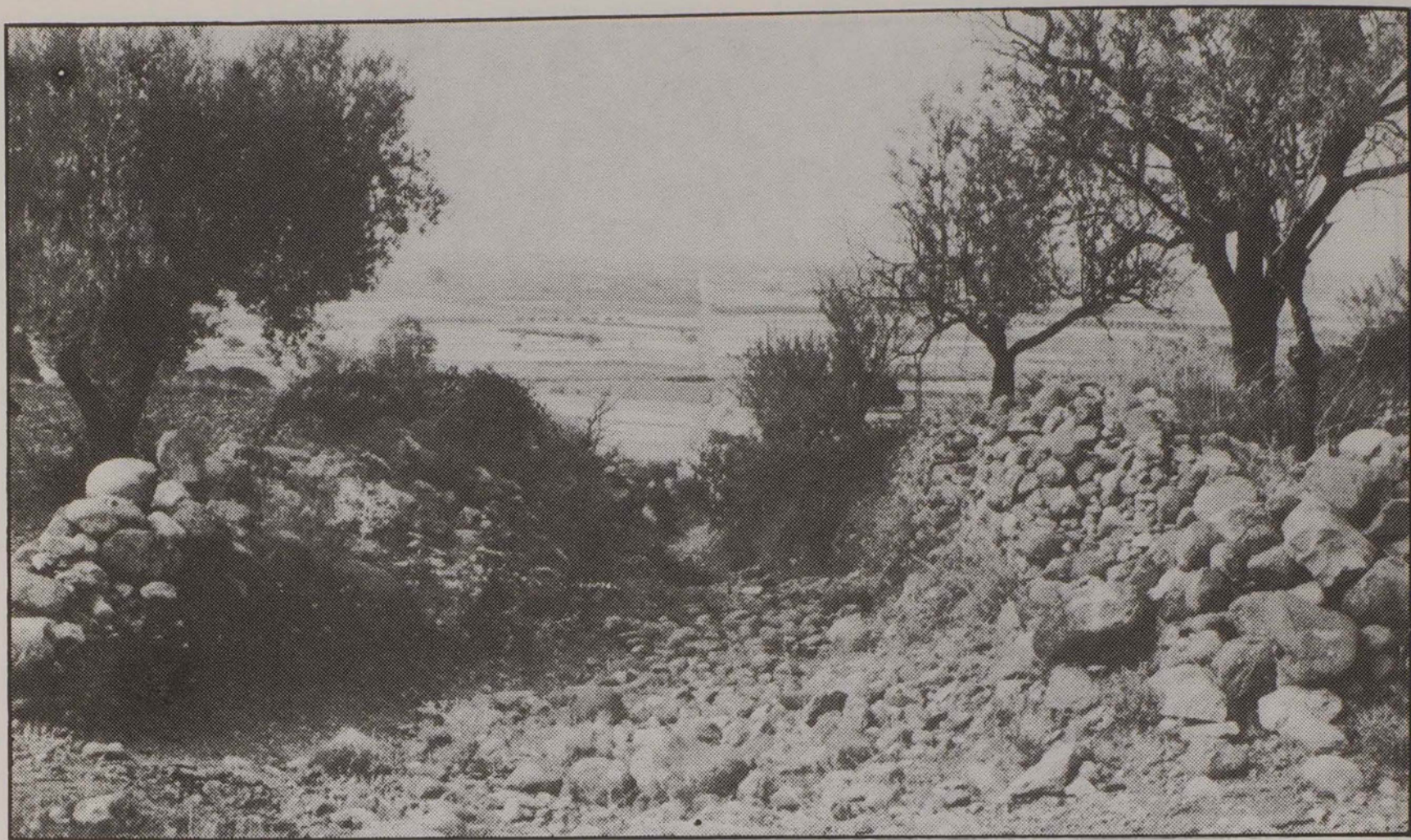
(Làm. I, a i b.) — Restes d'empedrat entre el Coll i el riu de Benlloc

(Làm. II a.) — *Fragment de columna miliaria a la cruïlla de la Via Romana i el Camí de l'Estret*

(Làm. II b.) — *La Via Romana pujant la costa de Garrido*

(Làm. III a.) — *Sempre tirant al dret, la Via Romana travessa el Pla de l'Arc i comença a pujar la costera de Garrido*

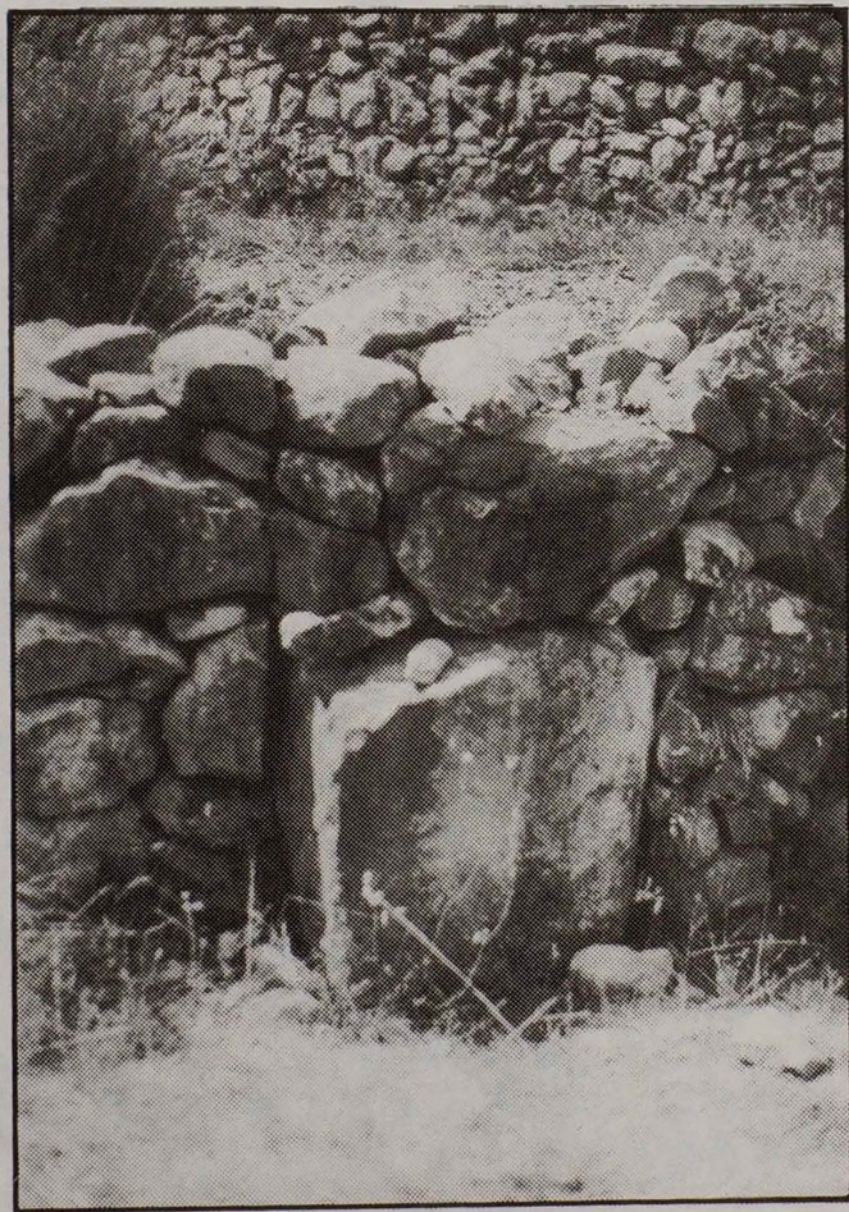

(Làm. III b.) — *La Via Romana al peu del Gaidó*

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

(Làm. IV a.) — *Pedra miliaria dels Bufadors*

(Làm. IV b.) — *Pujador de la columna miliaria de la Roca desplaçat del seu lloc*

(Làm. V.) — *Columna miliaria de la Roca* (Fotografiada l'any 1957)

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

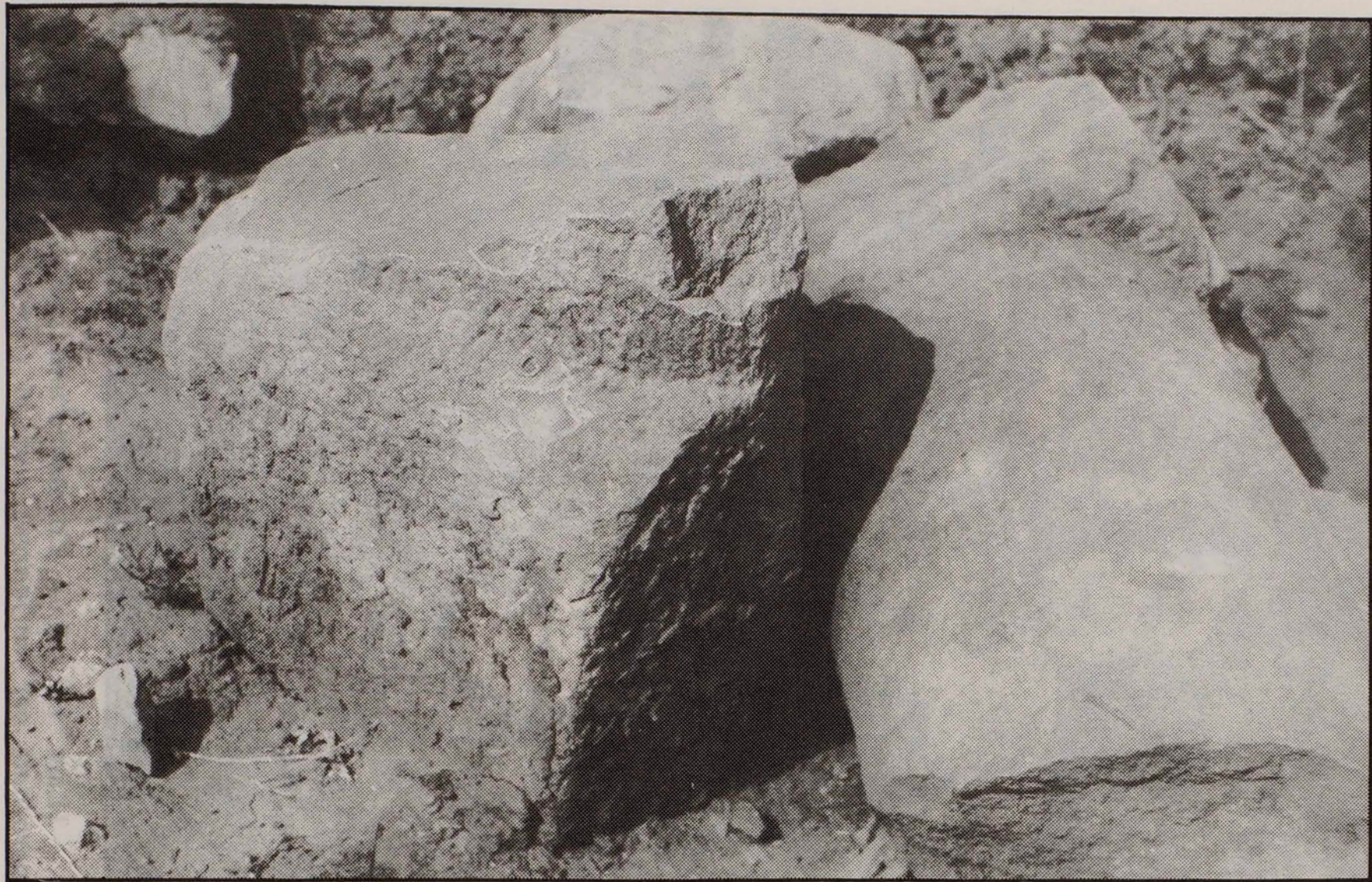
(Lám. VI.) — *Columna miliaria a prop de La Pobla vora el Camí Vell de Vilafamés, ací coincident amb la Via Romana. Al fons el poblat ibèric de La Balaguera*

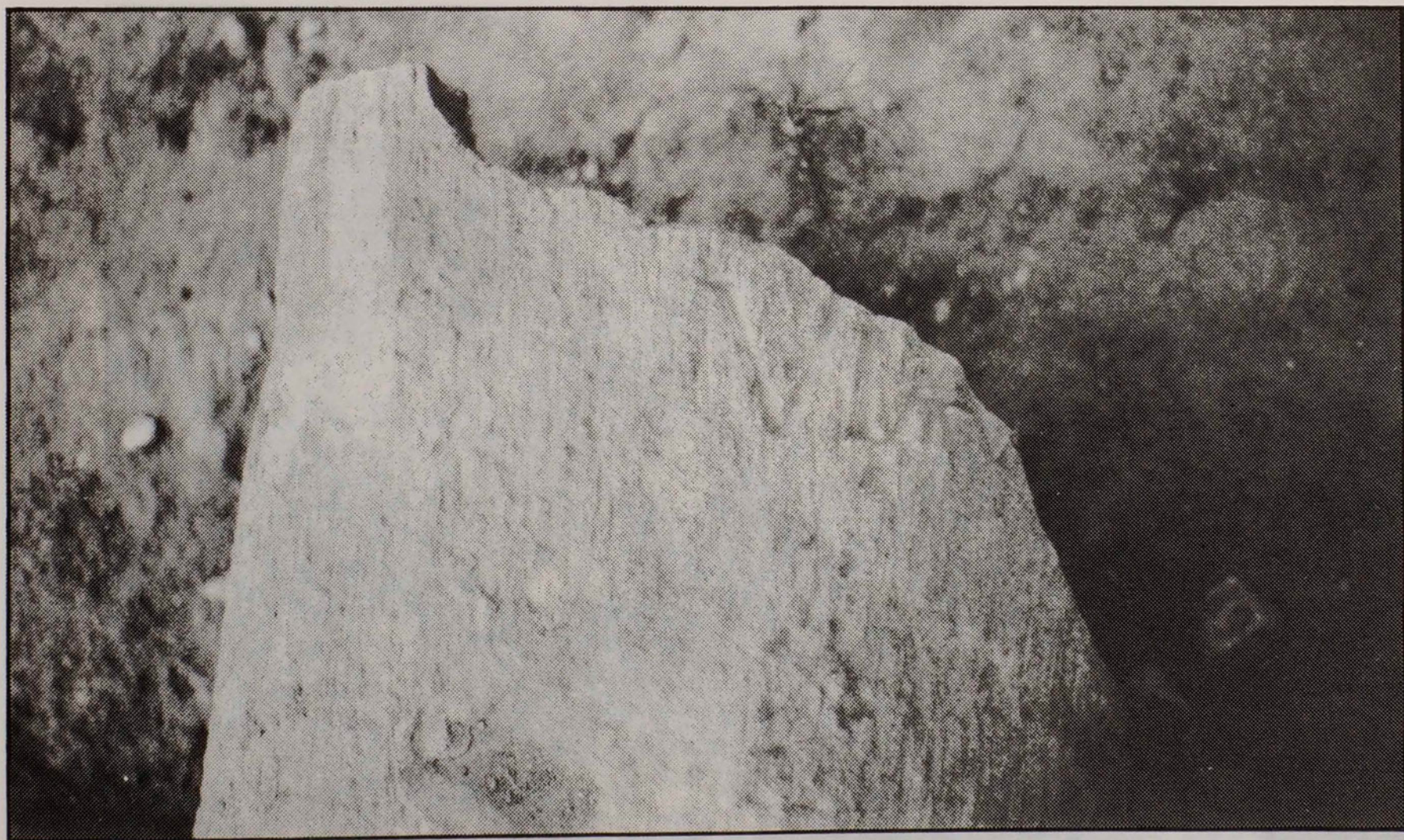
FRANCESC ESTEVE I GÁLVEZ

(Là. VII, a i b.) — *Fragments del nou miliari de La Pobla tal com es va descobrir*

L'AMOLLONAMENT DE LA VIA ROMANA AL PLA DE L'ARC

(Làm. VIII a.) — *Pujador del nou miliari*

(Làm. VIII b.) — *El que resta de la inscripció del nou miliari*

(L'am. VII, a i b.) — Fragments del nou miliari de La Pobla tal com es va descobrir

(Làm. IX a.) — Marge de l'empedrat de la calçada sota el Camí Vell de Vilafamés

(Làm. IX b.) — Carreus d'una antiga construcció aprofitats per fer marges vora el Camí Vell de Vilafamés